

WŁODZIMIERZ APPEL
(Toruń)

ZESZYT DO ŁACINY

Przeglądając niedawno różne domowe pamiątki dość nieoczekiwanie natrafiłem w nich na blisko sześćdziesięciokartkowy zeszyt do łaciny pewnego szesnastolatka, który był gimnazjalistą w roku szkolnym 1938/1939. Przejrzałem ten zeszyt – „gładki” (bo ani w linie, ani w kratkę), zamknięty w wyblakłej dziś różowawo-pomarańczowej okładce – wielce zaintrygowany. A potem postanowiłem sporządzić trwalszą o nim notkę z nadzieją, że może ktoś przeczyta ją z zainteresowaniem.

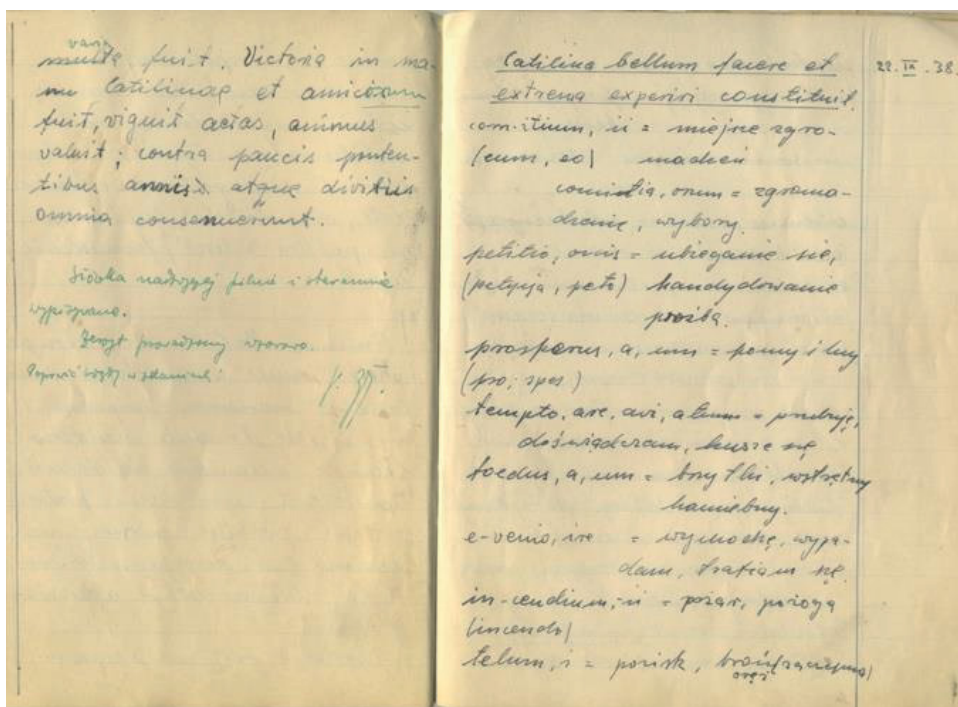
Pierwszy odnotowany w owym zeszycie zapis lekcyjny nosi datę 9 września 1938 r. Tematem tej (i następnych lekcji) był spisek Katyliny poznawany poprzez lekturę tekstu Sallustiusza *De L. Sergii Catilinae coniuratione*. Zapisywane doń słówka wypełniają znaczną część zeszytu, a ich dobór bywa zaskakujący, ponieważ obok trudniejszych pojawiają się również takie, które zdają się być łatwe i znane. Objaśnienia wypisywanych słówek rzadko jednak ograniczone są do odnotowania tylko ich podstawowego znaczenia; ponadto czasem pojawia się w zeszycie jakaś odmiana (na przykład rzeczownika *vis* czy czasownika *capio*), innym znów razem odnotowane są tam konkretne zwroty łacińskie (na przykład „*de improviso* = niespodziewanie”). Pojawiają się także objaśnienia dotyczące składni, jak na przykład: „*nobili genere natus = abl. originis*”, czy „*fuit magna vi [...] abl. qualitatis*” wraz z odsyłaczami do określonych paragrafów łacińskiej gramatyki (odpowiednio do paragrafów 76, 2 i 86)¹.

Słówka zdają się odnosić do jakiegoś preparowanego tekstu Salustiusza, który zawiera również frazy oryginalne. Mamy na przykład *patiens inediae* (Sall. *Cat.* 5, 3) – objaśnione jako *genetivus obiectivus* z przywołaniem paragrafu 70 B z gramatyki, ponadto *alieni adpetens* (ibid., 4) również objaśnione jako *genet. obiectivus* oraz *satis eloquentiae* (ibid., 5) jako *genetivus partitivus* (sic!). W kolejnej lekcji (11 września 1938) osobno zostało objaśnione *sapientiae parum* (ibid.) jako „*gen. partitivus* (cząstkowy)” oraz *neque id, quibus modis assequeretur* (ibid., 6) jako „zd. pytanie-zawisłe (bo z kon.)”. Po tej lekcji widnieje w zeszycie najwyraźniej całostronicowa praca domowa, która polegała na sporządzeniu charakterystyki Katyliny; zaczyna się ona od słów: *Lucius Catilina nobili genere natus et virtutes, et vitias*

¹ Są to odsyłacze do: M. Auerbach, K. Dąbrowski, *Gramatyka łacińska. Podręcznik dla wszystkich klas gimnazjalnych*, Lwów 1937.

[poprawione przez nauczyciela na *vitia*, bo „*neutr.*”] *habuit* i kończy stwierdzeniem: *Tales virtutes et vitias* [ponownie poprawione przez nauczyciela] *L. S. C. habuit*.

Lekcja z dnia następnego, to jest 12 września, poświęcona była osobnemu tematowi, mianowicie: *Catilina socios suos alloquitur*, a w słówkach znajdziemy na przykład: *opportuna res* (20, 2), czyli „korzystna sposobność”, oraz *omnibus arbitris amotis* (20, 1) = *ablativus absolutus*, paragraf 95”. Lektura Salustiusza jest też tematem kolejnych wrześniowych zajęć, 14, 18, 22, 27 i 30 września. Zauważmy jeszcze, że pod obszerną pracą domową przygotowywaną na 22 września znajduje się uwaga zapisana zielonym atramentem ręką nauczyciela: „Słówka nadzwyczaj pilnie i starannie wypisywane. Zeszyt prowadzony wzorowo. Poprawić błędy w zdaniach!”, parafa jest niestety nieczytelna (zob. il. 1)².

Opisany w artykule zeszyt, z lewej strony notatka nauczyciela

W wypisywanych słówkach oprócz pewnych zwrotów, a nawet całych zdań, jak na przykład: „*opportuna loca armatis hominibus obsidere* [27, 2] = obsadzać ludźmi uzbrojonymi dogodnie miejsca”, sporadycznie pojawiają się także objaśnienia rzeczowe, jak na przykład „*ager Picenus* = pole Piceńskie. Picenum, kraina w środkowej Italii nad Morzem Adriatyckim”, czy „*Q. Curius* = Kwintus Kuriusz

² Nie udało mi się, niestety, ustalić, kto w owym pamiętnym roku szkolnym 1938/1939 uczył łaciny w tej klasie.

(stronnik Katyliny), zdradzał Fulwii plany spiskowców” (uwaga poczyniona najwyraźniej do 28, 2).

Zapewne w następnym miesiącu (daty poszczególnych lekcji nie są zanotowane) następuje zmiana czytanego tekstu, zaznaczona podkreśleniem nowego tematu: *M. Tullius Cicero contra Catilinam in senatu orationem habuit*. Naturalnie nie ma potrzeby dalszego dokumentowania uczniowskich zapisków. Wystarczy zaznaczyć, że i tutaj pojawiają się stosunkowo starannie wypisywane słówka, czasem całe zwroty łacińskie, a także objaśnienia o charakterze gramatycznym, jak na przykład: „*coetu vestro dimisso* [Cic. *Cat.* 1, 10] = *abl. absolutus*” lub *reperti sunt ... , qui liberarent* (ibid., 9) – „zdanie wzgl. celowe”. Uwagę może jeszcze zwrócić odnotowana struktura „miniaturowej mowy w ustach ojczyzny” (ibid., 18) ze wskazaniem elementów retorycznej *dispositio*, a więc:

- I. *Exordium* – *Nullum iam ... sine te*
- II *Narratio* – *tibi uni ... valuisti*
- III *Argumentatio* – *Superiora illa ... n. e. ferendum*
- IV *Peroratio* – *Quam ob rem ... desinam.*

Nasuwa się pytanie, z jakiego podręcznika do łaciny korzystano w tej szkolnej nauce. W grę wchodziły teoretycznie cztery³. Z pewnością nie był to podręcznik Tadeusza Sinki⁴, chociaż w części zatytułowanej *Cyceron w walce z rewolucją* znajdziemy tam skromne wyimki z *De coniuratione Catilinae* Salustiusza oraz pierwszej *Katylinarski* Cycerona. Raczej nie był to podręcznik autorstwa Mariana Goliasa i Jana Smereki⁵, również przeznaczony dla czwartej klasy gimnazjalnej, lub *Elementa Latina IV* autorstwa Stanisława Skiminy⁶; wydaje się natomiast, że nauczyciel (a więc i uczeń) korzystał z podręcznika *Disce Latine*, przygotowanego przez Mariana Auerbacha i Karola Dąbrowskiego⁷. Z analizy zeszytowych notatek wynika bowiem, że niemała część materiału leksykalno-rzeczowego zaczerpnięta została wprost z osobnego dopełnienia tej części *Disce Latine*, zawierającego objaśnienia i słowniczki⁸. Teoretycznie rzecz biorąc nie można wykluczyć przypuszczenia, że lektura Cycerona opierała się, przynajmniej częściowo, na jednym

³ Zob. *Spis podręczników szkolnych dozwolonych do użytku w gimnazjum ogólnokształcącym. Według stanu z dnia 30 czerwca 1939 r.*, Lwów 1939, s. 13–14. Wszechstronne omówienie rozmaitych kwestii związanych z nauczaniem łaciny w klasie czwartej gimnazjum nowego typu przedstawił na podstawie własnych obserwacji pedagogicznych i praktyki szkolnej Franciszek Kulisiewicz, *Nowy program języka łacińskiego dla klasy czwartej na tle praktyki szkolnej*, Cieszyn 1937.

⁴ T. Sinko, *Roma aeterna. Podręcznik łaciny dla IV kl. gimnazjalnej*, Lwów – Warszawa 1936.

⁵ M. Golias, J. Smereka, *Res publica Romana. Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla IV-iej klasy gimnazjów ogólnokształcących*, Lwów 1936.

⁶ S. Skimina, *Elementa Latina IV. Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla IV klasy gimnazjalnej*, Lwów 1937 (wraz z id., *Elementa Latina IV. Objasnienia, uwagi metryczne, słowniczki*, Lwów 1937). O podręczniku Stanisława Skiminy zacytowany wyżej Kulisiewicz nie wspomina.

⁷ M. Auerbach, K. Dąbrowski, *Disce Latine. Podręcznik do nauki łaciny dla IV klasy gimnazjalnej*, Lwów 1936.

⁸ Zob. M. Auerbach, K. Dąbrowski, *Disce Latine IV: objaśnienia, słowniczki*, Lwów 1936.

z „Tekstów Filomaty”⁹, a Salustiusza poznawano z filomackiego także wydania *Bellum Catilinae*¹⁰. Nawiasowo warto tu może przypomnieć, że Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zatwierdziło „Teksty Filomaty” do użytku szkolnego, o czym z radością (i słuszną dumą) donosił Ryszard Ganszyniec pisząc, że dzięki temu zyskały one „prawo obywatelstwa w szkole i teraz dopiero, po ich «legalizacji», będą mogły być waszymi przyjaciółmi. Co prawda «Teksty Filomaty» nie czekały na tę legalizację; dowodem tego fakt, iż właśnie gotuję drugie wydanie Corn. Neposa”¹¹. Hipoteza taka z pewnością zyskałaby na prawdopodobieństwie, gdyby zeszyt należał do ucznia gimnazjum klasycznego. Tak jednak nie było.

Ów zeszyt krył bowiem jeszcze jedną niespodziankę. Mianowicie najbardziej chyba zaskakujące było to, że tkwił w nim złożony na pół oryginał tak zwanej „małej matury”, czyli „Świadectwo ukończenia gimnazjum ogólnokształcącego”, wydane w Bydgoszczy 21 czerwca 1939 r. z charakterystyczną sygnaturą: „Nr 1 / 39”. Widnieją na nim podpis dyrektora szkoły oraz podpisy członków rady pedagogicznej, które otwiera podpis „wych(owawczyni): mgr W. Gutowska”¹². Okrągła pieczęć

Grono profesorów Państwowego Gimnazjum Humanistycznego w Bydgoszczy w r. 1932.

Fot. z archiwum rodzinnego autora

⁹ Zob. M. Tullius Cicero, *Catilinarka I i IV*, wyd. R. Ganszyniec, Lwów 1937 (Teksty Filomaty 15).

¹⁰ C. Sallustius Crispus, *Bellum Catilinae*, oprac. Ryszard Ganszyniec, Lwów 1938 (Teksty Filomaty 13).

¹¹ Zob. [R. Ganszyniec,] *Bibliografia*, Filomata, 1938, nr 96, s. 255.

¹² Tożsamości nauczycielki nie udało się ustalić.

dokumentuje fakt, że świadectwo to wydane zostało w II Państwowym Liceum i Gimnazjum imienia marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza w Bydgoszczy¹³.

Uczniowskie noty z pewnością nie zachwycają, ale z niejaką satysfakcją można odnotować, że znajomość języka łacińskiego została tam oceniona „dobrze”. Posiadaczem świadectwa i zeszytu był „Appel Wiktor [...], urodzony dnia 4 kwietnia 1922 r. w Bydgoszczy powiatu Bydgoszcz, religii (wyznania) rzym.-katol., przyjęty do klasy pierwszej w dniu 3 września 1935 r., ukończył w r. 1939 naukę w zakresie programu, przepisanego dla gimnazjum ogólnokształcącego [...]”.

Żałuję, że nigdy nie udało mi się pogawędzić z Ojcem na temat Jego szkolnej edukacji; zginął bowiem śmiercią tragiczną w przeddzień mych szesnastych urodzin w 1967 r., na długo przedtem, zanim zakiełkowała we mnie jakakolwiek myśl o filologii klasycznej. Ten zeszyt zatem, jedyny w domowym archiwum tego rodzaju dokument sprzed lat osiemdziesięciu, jest dla mnie osobliwą i drogą mi pamiątką, istotnie dopiero teraz odnalezioną.

wzappel@umk.pl

ARGUMENTUM

Auctor describit pugillares patris sui nuper a se domi repertos, quibus usus est anno 1938/1939, cum in ludo Bydgostiano Latine disceret.

Ten utwór jest dostępny na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0), która umożliwia nieograniczone korzystanie, rozpowszechnianie i kopiowanie utworu pod warunkiem odpowiedniego oznaczenia autora i źródła.
Zob. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.pl>

¹³ Marszałek został patronem tej szkoły w 1937 r., wcześniej nazwa tego męskiego gimnazjum brzmiała Państwowe Gimnazjum Humanistyczne w Bydgoszczy. Jego metryka sięga połowy XIX wieku, gdy władze pruskie otworzyły *Städtische Realschule*, czyli Miejską Szkołę Realną, w okazałym budynku z czerwonej cegły, wzniesionym przy ul. Grodzkiej. Szkoła ta funkcjonowała do 1920 r. Obecnie znajduje się tam seminarium duchowne. Interesujący szkic dziejów tego budynku znaleźć w artykule w Wikipedii: https://pl.wikipedia.org/wiki/Budynek_Seminarium_Duchownego_w_Bydgoszczy (dostęp 22 września 2021).